

УДК 37.018.3:316.362

DOI 10.31651/2524-2660-2018-10-11-7-12

БІЛИК Руслана Миколаївна,
аспірантка Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ВИХОВАНЦІВ ЗАКЛАДІВ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті визначено особливості процесу соціалізації загалом та окреслено актуальні проблеми соціалізації вихованців закладу інтернатного типу у сучасних умовах соціальної нестабільності. Констатовано певні труднощі, які супроводжують процес соціалізації підлітків у інтернатних закладах, його протиріччя і пов'язані з цим колізії.

Ключові слова: соціалізація, виховання, соціальний розвиток, заклад інтернатного типу, вихованці, соціум.

Постановка проблеми. Актуалізація розробки проблем соціалізації особистості у сучасному суспільстві обумовлюється розширенням меж процесу соціалізації та зміною уявлень про нього, що викликане перспективами євроінтеграції України та модернізацією національної освітньої системи з урахуванням європейського досвіду, кращих його зразків і стандартів. Соціально-економічні та суспільно-політичні перетворення, що відбуваються в суспільному житті нашої країни, суттєво змінюють об'єктивні умови соціалізації молодого покоління, і особливо процес соціалізації вихованців закладів інтернатного типу, які не втратили свого соціально-педагогічного значення, залишаючись найбільш масовою формою державного піклування про дітей, незважаючи на нову соціальну політику держави. Так, за інформацією Міністерства освіти і науки України, станом на липень 2018 року в Україні функціонував 751 інтернатний заклад, де виховуються понад 106 тисяч дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків. Такий стан вимагає наукового осмислення та урахування нових умов процесу суспільного виховання, у зв'язку з чим проблема соціалізації дітей закладів інтернатного типу набуває пріоритетності у сучасних соціально-педагогічних дослідженнях.

Проблема соціалізації – це актуальна наукова проблема, об'єкт міждисциплінарного наукового дослідження. Розроблено сучасні вітчизняні та зарубіжні концепції соціалізації особистості (Н. Голованова, Н. Лавриченко, А. Мудрик, Т. Кравченко, І. Рогальська, С. Савченко, С. Харченко); розкрито соціально-психологічні аспекти соціалізації з урахуванням вікових особливостей (В. Абраменкова, К. Альбуханова-Славська, І. Бех, Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, І. Кон, О. Кононко, В. Кудрявцев, О. Леонтєв, В. Мухіна, А. Петровський, Т. Репіна, Д. Фельдштейн); соціально-педагогічні засади проблеми з врахуванням нової соціокультурної ситуації характеризуються у дослідженнях Т. Алексеєнко, В. Болгаріної, О. Безпалько, Ю. Василькової, Т. Василькової, М. Галагузової, І. Зверєвої, Л. Коваль, А. Капської, С. Литвиненко, Л. Міщик, Л. Новікової, А. Рижанової, С. Хлебик, Л. Штефан. Відтак, категорія соціалізації дозволяє адекватно виокремлювати, фіксувати, вивчати та аналізувати коло питань, які знаходяться на перетині всієї системи соціально-психологічних та суто педагогічних відносин суспільства.

Метою цієї статті є визначення особливостей процесу соціалізації загалом та актуальних проблем соціалізації вихованців закладу інтернатного типу у сучасних умовах соціальної нестабільності.

Виклад основного матеріалу. Заклади інтернатного типу є закладами специфічними з відмінною від закладів освіти системою взаємин. Незважаючи на те, що заклад інтернатного типу соціальний за своїм призначенням і діти соціалізуються в умовах активізації взаємозв'язків такого закладу з іншими неінституціональними чинниками, інтернатний заклад є закритою установою, коло зв'язків якого із соціумом залишається вузьким і неефективним.

Здебільшого вихованцями закладів інтернатного типу є:

1. Діти-сироти – діти, в яких померли чи загинули батьки; діти, позбавлені батьківського піклування – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням останніх батьківських прав, відібранням дітей у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими; відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження; тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти. Ці категорії дітей, які здебільшого мають проблеми соціального та психологічного характеру, більше за інших вимагають уваги до себе зі сторони соціальних педагогів, оскільки проблеми цих вихованців можуть загостритися і перерости у прояви антисоціальної поведінки.

2. Діти з інвалідністю – діти зі стійким розладом функцій організму, спричиненим захворюванням, травмою або вродженими вадами розумового чи фізичного розвитку, що зумовлюють обмеження їхньої нормальної життєдіяльності та необхідність додаткової соціально-психологічної та корекційно-педагогічної допомоги і захисту.

3. Обдаровані діти – діти, які вирізняються яскравими, очевидними, інколи визначними досягненнями або мають внутрішні задатки для таких досягнень у певному виді діяльності.

4. Діти, які проживають в сім'ях, але повинні навчатися в школі-інтернаті у випадку, якщо на території їхнього проживання немає загальноосвітньої установи.

5. Діти із малозабезпечених родин [7, с. 279].

Як бачимо, кожна з цих категорій потребує соціалізації та особливого підходу у вихованні, оскільки вони мають здійснюватися у специфічних умовах закритого середовища, далекого від типового сімейного із врахуванням індивідуальних психологічних та фізіологічних характеристик кожної дитини. Відповідно актуалізується проблема подолання перешкод у соціалізації дітей – вихованців інтернатних закладів, які виховуються в умовах дефіциту можливостей встановлення міцних і тривалих взаємин з агентами соціалізації; превалювання групової, а не індивідуальної, спрямованості виховних впливів, жорсткої регламентації поведінки вихованців.

Соціалізація – найширше поняття, що характеризує процес становлення особистості, воно передбачає не стільки свідоме засвоєння готових форм і способів соціального життя (ідей, цінностей, норм), скільки вироблення власних орієнтацій, свого стилю життя, соціального досвіду.

Український педагогічний словник трактує поняття «соціалізація» як «процес залучення індивіда до системи суспільних відносин, формування його соціального досвіду, становлення й розвитку як цілісної особистості. Соціалізація передбачає взаємодію людини із соціальним оточенням, яка впливає на формування її певних соціальних якостей та рис, на активне засвоєння і відтворення нею системи суспільних зв'язків» [3, с. 314].

Найбільш ґрунтовну і концептуально розроблену теорію соціалізації пропонує російський дослідник А. Мудрик, який тлумачить поняття «соціалізація» як «процес розвитку людини у взаємодії з навколишнім світом» і подає його як сукупність чотирьох складових:

- стихійна соціалізація у процесі стихійної взаємодії людини із суспільством та стихійного впливу на неї різних обставин життя;
- відносно керована соціалізація у процесі та результаті впливу з боку держави на обставини життя тих або інших категорій громадян;
- відносно соціально контрольована соціалізація у процесі створення суспільством і державою умов для виховання людини;
- більш або менш свідомо самозміна людини [4, с. 52].

У контексті педагогічної характеристики дефініції «соціалізація» Н. Голованова пропонує п'ять підходів:

1. Соціологічний. Цей підхід передбачає погляд на соціалізацію як засвоєння дитинством творчого потенціалу культури, як механізм соціального наслідування, що передбачає як стихійні впливи середовища, так і цілеспрямовані виховання і навчання.

2. Факторно-інституціональний. Соціалізація визначається як сукупність дій факторів, агентів та інститутів соціалізації.

3. Інтеракціоністський. Найважливішою домінантою соціалізації є між особистісна взаємодія, спілкування, без якого становлення особистості не можливе.

4. Інтеріоризаційний. Соціалізація передбачає засвоєння особистістю норм, цінностей, установок, що виробило суспільство. Як наслідок, особистість виробляє систему внутрішніх регуляторів, форм поведінки.

5. Інтраіндивідуальний. Соціалізація не вичерпується адаптацією до середовища, а є творчою самореалізацією особистості, перетворенням себе, самовдосконаленням [2, с. 43].

Соціальна педагогіка розглядає соціалізацію як «процес послідовного входження індивіда в соціальне середовище, що супроводжується засвоєнням та відтворенням культури суспільства, внаслідок взаємодії людини із стихійними та цілеспрямовано створюваними умовами її життя на всіх вікових етапах» [1, с. 9]. З позицій соціальної педагогіки у соціалізаційному процесі виділяють два аспекти, які є достатньо автономними: змістовий (визначається тим, «які» якісні ознаки формуються у процесі соціалізації) і функціональний (визначається тим, «як» і під впливом яких механізмів здійснюється це формування). Отже, змістові аспекти розкриваються у діяльності, спілкуванні і самосвідомості. А функціональний аспект соціалізації характеризується на певному віковому етапі інститутами і механізмами соціалізації.

Як стверджує І. Рогальська, питання з'ясування сутності процесу соціалізації у соціально-педагогічному контексті вимагає уточнення деяких параметрів його значущості для освіти особистості. Перший контекст науковець пов'язує з метою освіти: «Проблема цілепокладання є однією з найважливіших у педагогічній науці, оскільки тут домінує точка зору, згідно з якою мета освіти завжди стосується особистості: її формування, функціонування і становлення» [с. 64]. Другий аспект І. Рогальська пов'язує із сучасними пошуками у змісті освіти. Дослідниця стверджує, що «її простір сьогодні дедалі більше заповнюється імперативом гуманізму і демократизації, визнанням пріоритетними загальнокультурних та національних цінностей та відповідної сукупності соціально значущих якостей особистості. Це, у свою чергу, вимагає обґрунтування аксіологічних орієнтирів освітнього процесу. Звідси постає проблема пошуку ефективних способів набуття дитиною соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, а отже, осмислення педагогічних основ соціалізації» [с. 65]. Третій аспект вимагає пошуку результативних способів проектування і моделювання технологій і засобів соціального становлення дитини. Протягом багатьох десятиліть освіта йшла шляхом організації соціального навчання у спеціально створених умовних формах, тому, як стверджує науковець, «у період зміни соціальних координат, утвердження нової мети та змісту освіти необхідно віднайти і відповідні засоби виховання, які б насамперед співвідносилися із соціальною дійсністю та реальною соціальною ситуацією розвитку самої дитини, тобто своєрідних і неповторних для кожного вікового періоду стосунків між дитиною та навколишнім світом». Автор підкреслює, що «в умовах сучасної глобалізації та інформатизації суспільства, швидкої зміни змісту і способів комунікації та зростання інформаційної насиченості середовища життєдіяльності варто зважати на те, що засобами виховання є практично усі факти життя дитини, які спонукають її до альтруїстичних почуттів, співпереживання, емоційно-поведінкової реакції, прояву своїх чеснот, умінь, соціального досвіду, досягнень. Це означає, що виховна практика повинна використовувати весь спектр життєвих проявів у їхньому природному виявленні» [с.66].

Зауважимо, що створення і практична реалізація нових технологій соціального становлення молодого покоління та введення його в соціальну дійсність має здійснюватися на глибокому знанні і правильному використанні як психологічних закономірностей функціонування і розвитку особистості у період дитинства, так і особливостей сучасного соціального середовища, в якому живе і зростає як особистість дитини і яке слугує своєрідним «матеріалом» для процесу її соціалізації. Відтак, соціальний педагог має враховувати закономірності соціальної ситуації розвитку особистості в період дитинства, володіти науковими знаннями про природу соціуму,

соціокультурного середовища, а також педагогічною стратегією поєднання соціалізаційних та виховних впливів на особистість дитини, що в результаті визначає моделювання усєї системи педагогічної діяльності.

З точки зору соціальної педагогіки фактично соціалізація як явище забезпечує соціальну адаптацію, інтеграцію та інтеріоризацію індивіда, що означає пристосування його до соціально-економічних умов, до рольових функцій, соціальних норм різних рівнів життєдіяльності суспільства, до соціальних інститутів як середовища життєдіяльності та включення соціальних норм і цінностей у внутрішній світ людини, її «Я», що зумовлює структуру кожної конкретної особистості.

Зауважимо, що процес соціалізації (включення дитини в систему соціальних відносин), навіть за наявності сприятливих обставин, розгортається нерівномірно і може супроводжуватися низкою певних труднощів і проблем, розв'язання яких потребує спільних зусиль дорослого і дитини. Найчастіше причинами виникнення таких труднощів є невідповідність вимог до дитини в процесі її взаємин з соціумом і рівень готовності дитини до цих відносин. Труднощі оволодіння соціальною роллю виникають найчастіше тоді, коли дитина не інформована про цю роль, ця інформація носить помилковий характер, або в дитини немає можливостей спробувати себе в цій ролі (відсутність умов для соціальних спроб).

Тому, для того, щоб зрозуміти особливості соціалізації вихованців закладів інтернатного типу, важливо проаналізувати умови, та визначити негативні явища, що наразі зберігаються в системі виховання сиріт у державних закладах утримання, а саме: неправильна організація спілкування усередині колективу, збереження авторитарного стилю виховання; високий ступінь регламентованості життя вихованців, відсутність можливості вільно розподіляти і використовувати часовий простір і дії; ізоляваність дітей в межах одного простору, обмеженість контактів із представниками суспільства із зовні, що фактично унеможливує соціалізацію вихованців; відсутність диференційованого підходу до дітей, обмеженість врахування психологічних, фізичних особливостей; неврахування психологічного стану вихователів шкіл-інтернатів, притулків, дитячих будинків, що виявляється в проявах неадекватних, жорстоких дій стосовно дітей [7, с. 234].

Як бачимо, соціалізація вихованців інтернатного закладу супроводжується низкою специфічних і притаманних лише їй труднощів, тому варто зважати на негативні аспекти соціалізації дітей у закладах інтернатного типу, визначені А. Капською, а саме: «відсутність спілкування з біологічними батьками; деформація родинних зв'язків через важке минуле; дефіцит любові, ласки, уваги; вузьке коло спілкування через закритий колектив; випадки жорстокості з боку персоналу та вихованців; регламентація проведення часу; несформований образ «Я»; підвищене почуття тривожності, орієнтація на ворожість соціуму; закомплексованість, емоційна невдоволеність; відсутність особистого простору та соціальних навичок особистого життя; економічна деривація; постійне перебування у вузькому комунікативному просторі; обмежені можливості у виборі професії; відсутність навичок вирішення власних проблем із офіційними структурами; соціальна незахищеність після виходу із закладу інтернатного типу» [6].

Отже, процес соціалізації вихованців закладів інтернатного типу відбувається в умовах закритої педагогічно-контрольованої системи такого закладу, і передбачає засвоєння вихованцями соціального досвіду життя суспільства через призму виховних впливів закладу. Важливо зацентувати увагу на тому, що виховання дітей в умовах традиційної моделі опіки та піклування, що здійснює заклад інтернатного типу, відбувається без урахування психологічних особливостей кожного вихованця, що не сприяє його повноцінному соціальному розвитку, і неминуче містить чинники, що стримують психічний розвиток особистості. Успішна соціалізація вихованців закладу інтернатного типу – це провідне завдання роботи усіх фахівців інтернатного закладу, що передбачає насамперед адаптацію вихованців до самостійного життя, засвоєння колективних норм і цінностей, вироблення на їх основі зразків поведінки і соціальних навичок.

Завданнями діяльності соціального педагога щодо підготовки випускників закладів інтернатного типу до самостійного життя, на думку А. Капської, є:

- зняття психологічної напруги перед виходом із інтернатного закладу;
- формування навичок самостійного і відповідального прийняття рішень;

- орієнтація на правильний вибір процесії з урахуванням здібностей, інтересів дитини і потреб регіонів через упровадження програми психологічної та практичної підготовки до праці, професійного самовизначення вихованців;
- засвоєння дітьми юридичних норм щодо соціального захисту власних прав;
- вирішення питань комунікування, налагодження контактів з іншими людьми, виходу із конфліктних ситуацій;
- оволодіння навичками самообслуговування, побутового забезпечення життєдіяльності [6, с.286].

Серед важливих соціально-педагогічних чинників роботи соціального педагога А. Капська правомірно виокремлює такі: посилений цілеспрямований вплив на вихованців залежно від їхніх психолого-педагогічних особливостей; довготривалість у досягненні результатів; гуманізація, індивідуалізація, диференціація соціалізаційного процесу [6, с.291].

Висновки. Отже, окреслені проблеми ефективної соціалізації дітей в закладах інтернатного типу доводять їх значний вплив на перебування дитини-сироти в установах інтернатного типу, що уможливує виникнення особливостей та недоліків їхнього соціального і психічного розвитку, які ускладнюють процес подальшої інтеграції у суспільство. Позначається це й на процесі гендерної соціалізації вихованців, засвоєння їх гендерних ролей та відповідної гендерної інформованості. Життя в інтернатному закладі значно звужує діапазон статевих ролей, не створює засад для первинного самоототожнення з особою тотожної статі, внаслідок чого виникають труднощі на шляху набуття гендерної ідентичності, які проявляються у сплутуванні соціальних ролей. Процес формування гендерних ролей відбувається в контексті досить важливого для життя особистості процесу, який ми і називаємо гендерною соціалізацією. Перспективним є дослідження особливостей гендерної соціалізації вихованців закладів інтернатного типу, на чому зосередимо увагу у подальших наукових розвідках.

Список використаної літератури та джерел

1. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А.Й. Капська, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола; Загальна редакція А.Й. Капської. – К., 2002. – 164 с.
2. Голованова Н.Ф. Социализация школьников как явление педагогическое / Н.Ф. Голованова // Педагогика. – 1988. - № 5. – С. 42-45.
3. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 373 с.
4. Мудрик А. Социализация человека как проблема / Анатолий Мудрик // Социальная педагогика. 2005. – № 4. – С. 47-57.
5. Рогальська І.П. Соціалізація особистості у дошкільному дитинстві: сутність, специфіка, супровід: монографія / І.П. Рогальська. — К.: Міленіум, 2009. – 400с.
6. Соціальна педагогіка: Підручник / за ред. проф. А.Й. Капської. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 468 с.
7. Технології соціально-педагогічної роботи: Навчальний посібник / А.Й.Капська, М.М.Барахтян, О.В.Безпалько. – К., 2000. – 372 с.

References

1. Aktualni problemy sotsialno-pedahohichnoi roboty (modulnyi kurs dystantsiinoho navchannia) [Actual problems of social-pedagogical work (modular course of distance learning)] / A.Y. Kapska, O.V. Bezpalko, R.H. Vainola; General edition A.Y. Cape - K., 2002. - 164 s.
2. Golovanova N.F. Socialization of schoolchildren as a phenomenon of pedagogy [Socialization of schoolchildren as a phenomenon of pedagogy] / N.F. Golovanova // Pedagogy. - 1988. - No. 5. - S. 42-45.
3. Honcharenko S.U. Ukrainyskyi pedahohichnyi slovnyk [Ukrainian Pedagogical Dictionary] / S.U. Honcharenko. – K.: Lybid, 1997. – 373 s.
4. Mudryk A. Sotsyalizatsiya cheloveka kak problema [Socialization of man as a problem] / Anatolyi Mudryk // Sotsyalnaia pedahohyka. 2005. – № 4. – S. 47-57.

5. Rohalska I.P. Sotsializatsiia osobystosti u doshkilnomu dytynstvi: sutnist, spetsyfika, suprovid: monohrafiia [Socialization of personality in pre-school children: essence, specifics, support: monograph] / I.P. Rohalska. — K.: Milenium, 2009. — 400s.

6. Sotsialna pedahohika: Pidruchnyk [Social pedagogy: Textbook] / za red. prof. A.Y. Kapskoi. — K.: Tsentr navchalnoi literatury, 2006. — 468 s.

7. Tekhnolohii sotsialno-pedahohichnoi roboty: Navchalnyi posibnyk [Technologies of social and pedagogical work: Textbook] / A.Y.Kapska, M.M.Barakhian, O.V.Bezpalko. — K., 2000. — 372 s.

Abstract. Bilyk R. M. Residential type institutions' nurslings socialization as a socio-pedagogical problem

Introduction. The article outlines the actual problems of socialization of inmates of residential institutions, certain difficulties, which accompany the process of socialization of adolescents in residential institutions, its contradictions and the related conflicts, are noted.

The purpose of this article is to determine the peculiarities of the process of socialization in general and the actual problems of socialization of inmates in the residential institution in the current conditions of social instability.

Theoretical methods of research, namely the analysis, comparison and generalization of psychological and socio-pedagogical literature on the problem of socialization of the individual and the upbringing of children in residential institutions, were used to solve the tasks and achieve the goal.

Results. In terms of social pedagogy, in fact, socialization as a phenomenon ensures social adaptation, integration and individualization of the individual, which means adapting it to socio-economic conditions, to role functions, social norms of different levels of life of society, to social institutions as a medium of life and the inclusion of social norms and values in the inner world of man, its "I", which determines the structure of each particular person. The negative phenomena that are currently preserved in the system of orphan education in state institutions of detention are identified, namely: incorrect organization of communication within the collective, preservation of the authoritarian style of education; the high degree of regulation of the life of pupils, the lack of the ability to freely distribute and use time space and action; the isolation of children within the same space, limited contacts with representatives of society from the outside, which virtually eliminates the socialization of pupils; the lack of a differentiated approach to children, the limited consideration of psychological, physical characteristics; failure to take into account the psychological state of caregivers of boarding schools, shelters, orphanages, manifested in manifestations of inadequate, brutal actions against children. Successful socialization of inmates of residential institutions is a top priority task of all the specialists of a residential institution, which envisages, first of all, the adaptation of pupils to independent life, the assimilation of collective norms and values, the development of behavioral patterns and social skills on their basis.

Conclusions. Thus, the outlined problems of efficient socialization of children in residential institutions prove their significant impact on the presence of orphan children in residential institutions, which makes possible the emergence of features and disadvantages of their social and mental development, which complicate the process of further integration into society. This also is reflected in the process of gender socialization of pupils, assimilation of their gender roles and appropriate gender awareness, resulting in difficulties in gaining a gender identity that manifests itself in confusing social roles. The solution of this problem requires the training of relevant specialists in higher education institutions and the formation of their readiness to carry out the process of gender socialization of the inmates of a residential type qualitatively and professionally, which provides prospects for further scientific research.

*Одержано редакцією 09.09.2018
Прийнято до публікації 16.09.2018*